

The possibilities and expediency of social prevention of violence against children in dysfunctional families are substantiated; the content and purpose of its three levels: primary, secondary and tertiary are revealed. Resources for the development and improvement of preventive activities related to the prevention of family violence are outlined.

Conclusions were made that the effectiveness of preventive measures for the prevention of child abuse, overcoming the consequences of domestic violence in dysfunctional families will be facilitated by a number of measures, the key of which are: consultation and crisis social-psychological assistance for all family members, implementation of family legal education programs, popularization of healthy family values, strengthening of spiritual and moral principles of family functioning and expansion of the list of educational activities in educational institutions.

Key words: social prevention, violence against children, domestic violence, dysfunctional families, social work, prevention, cruelty to children.

Дата надходження статті: 28.04.2023 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Білавич Г. В.

УДК 37.013.42:364

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi53.454>

Дереш В. С.*

orcid.org/0000-0003-3740-7288

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті обґрунтовано актуальність проблеми соціально-педагогічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. Визначено, що під час війни важливою є здатність особистості психологічно адаптуватися до життєвого середовища. Розкрито характерні особливості психологічної й соціальної адаптації та схарактеризовано типи адаптаційного реагування людини. Розглянуто показники «ціни» адаптації, зовнішні та внутрішні чинники адаптування.

Схарактеризовано процес дезадаптації учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. З'ясовано, що дезадаптація особистості сигналізує про порушення рівноваги в житті людини, про невідповідність життєдіяльності особистості соціокультурним вимогам. Проаналізовано три ступені виявлення дезадаптації. Перший ступінь виникає в момент впливу дезадаптаційного чинника на особистість, проте людина швидко відновлює свій адаптаційний потенціал. Другий ступінь настає тоді, коли організм уже не має достатніх психофізіологічних ресурсів для швидкого відновлення після впливу дезадаптаційних чинників. Третій ступінь, власне дезадаптація, настає, коли дезадаптаційний чинник відсутній, проте в людини порушені адаптаційні функції організму в стані спокою. Розглянуто окремі психологічні маркери війни: це адаптація до стресових станів, рівень життєстійкості та психологічне виснаження. Визначено маркери, які насторожують і мають повернути увагу психологів і соціальних педагогів: фізична втома, нездатність до відновлення; емоційне виснаження (агресія, депресія, роздратування, тривожність тощо); зниження концентрації уваги, пам'яті, продуктивності праці; втрата інтересу до навчання, роботи, відсутність хобі тощо; зниження опірності організму до фізичних і психічних хвороб; психосоматичні розлади; відмова спілкуватися з однолітками й дорослими. Окреслено основні напрямки та форми соціально-педагогічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану.

Ключові слова: соціально-педагогічна підтримка, учасники освітнього процесу, воєнний стан, соціалізація, адаптація, дезадаптація, психологічні маркери війни, життєстійкість, психологічне виснаження.

*© Дереш В. С.

Постановка проблеми. Сьогодення вимагає від усіх українців значних зусиль щодо психологічної стійкості в умовах збройної агресії російської федерації проти України. З кожним наступним днем вторгнення агресора українці витрачають усе більше внутрішніх ресурсів, щоб вистояти фізично і психологічно у цей складний час. Адаптаційні можливості в кожній людині різні, а напруження щоденних бойових дій зростає, що спричиняє виснаження моральне і фізичне не лише дітей, але й дорослих. Тому надзвичайно важливою в цей непростий час є соціально-педагогічна підтримка всіх учасників освітнього процесу.

Аналіз досліджень. Проблема створення підтримуючого освітнього простору в умовах воєнного стану надзвичайно актуальна в нашій державі, адже виникають труднощі в адаптації до навколишньої дійсності дітей, батьків, педагогів. Важливо об'єднати зусилля всіх учасників освітнього процесу для акумуляції внутрішніх ресурсів кожного українця й українки, що дозволить вистояти у складний час. У зв'язку з цим вважаємо за потрібне зосередити увагу на окресленій темі.

Питання соціально-педагогічної підтримки особистості висвітлюють у своїх працях О. Безпалько, Ю. Жданович, І. Зверева, А. Капська, М. Козирев та ін. Проблема соціально-психологічної адаптації розглядали такі зарубіжні дослідники, як: І. Кон, Р. Мертон, М. Мід, А. Парсонс, Н. Смелзер та ін. Серед наявних наукових праць, що висвітлюють різні аспекти адаптації особистості (адаптація в умовах кризи, дезадаптація в умовах військового конфлікту, адаптація тимчасово переміщених осіб тощо), варто відзначити дослідження вітчизняних фахівців, зокрема О. Бессараби, Ю. Ільченка, А. Карпухіної, О. Кокуна, Т. Кочубинської, І. Орленко та ін. Однак потребує більш ретельного розгляду питання соціально-педагогічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану.

Мета статті – розкрити особливості соціально-педагогічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Від початку збройної агресії російської федерації в Україні було введено воєнний стан, який неодноразово продовжувався указами Президента України і діє сьогодні, адже широкомасштабне вторгнення триває. Незважаючи на складні життєві обставини, у яких перебувають учні, батьки і вчителі, учасники освітнього процесу продовжують відстоювати свої права на освіту та адаптуються до сучасних реалій. Тому працівники психологічної служби закладів освіти мають бути готовими до організації та надання соціально-педагогічної підтримки учасникам освітнього процесу.

Соціально-педагогічна підтримка трактується І. Зверевою як «надання допомоги особистості у процесі соціалізації з метою розкриття та розвитку її можливостей» [2, с. 161]. Соціально-педагогічна підтримка спрямована на створення оптимальних умов та визначення шляхів вирішення проблем для подолання індивідом труднощів у різних сферах життєдіяльності. М. Козирев наголошує, що «соціально-педагогічна підтримка полягає у наданні необхідних ресурсів, послуг, можливостей тощо особистості, що опинилася в складній соціальній ситуації, яка несе загрозу її життю, статусу, процесу діяльності або середовищу та перешкоджає нормальному розвитку, реалізації потреб» [5, с. 42]. Компонентами соціально-педагогічної підтримки є соціальна складова (пов'язана із соціокультурними умовами, у яких перебуває людина) і педагогічна (пов'язана з освітою, вихованням і створенням оптимальних умов у процесі соціалізації). В умовах воєнного стану соціалізація особистості не припиняється, а її першою фазою, пристосуванням до нових умов, є соціальна адаптація. І лише після успішної адаптації формується внутрішня структура психіки людини – відбувається процес інтеріоризації. Тому розглянемо більш детально адаптацію особистості в умовах воєнного стану.

У широкому розумінні адаптація – це процес пристосування та стан пристосованості об'єкта: «соціальна адаптація тісно пов'язана з процесом соціалізації,

інтеріоризації норм та цінностей нового середовища, способів предметної діяльності форм соціальної взаємодії» [3]. Так, в умовах воєнного стану, у новій реальності панує зовсім інша система суспільних цінностей, не схожа на ту, що була до війни. Кожному українцю потрібно адаптуватися як психологічно, культурно, так і соціально до нових соціокультурних, соціально-економічних умов життя. Якщо в особистості добре розвинені такі якості, як самостійність, мобільність, конкурентоспроможність, комунікативність, толерантність, готовність до самовдосконалення та самоосвіти, це допомагає успішно адаптуватися в нових умовах. Тому дуже важливою наразі є здатність особистості психологічно адаптуватися до життєвого середовища. Психологічна адаптація розглядається як «сукупні властивості індивіда, що характеризують його стійкість до умов середовища та рівень пристосування до них; результат такого пристосування» [там само]. Із початком воєнної агресії рф учасники освітнього процесу зазнали кардинальних змін у житті та соціальному оточенні. Дуже важливим є адекватне сприйняття життєвих реалій, уміння налагодити спілкування, пристосуватися до нових соціальних ролей. Тому працівники психологічної служби мають допомогти шкільній спільноті ефективно психологічно адаптуватися – розвинути впевненість у собі й відповідальність, будувати адекватну самооцінку та самосприйняття, навчитися долати перешкоди, розвивати соціальні зв'язки тощо.

Не менш важливим для учасників освітнього процесу є вміння соціально адаптуватися. Соціальна адаптація трактується як «пристосування особи чи суспільної групи до соціального середовища» [3]. Т. Кочубинська розглядає соціальну адаптацію як «процес і результат активного пристосування людини до видозміненого середовища за допомогою внутрішньо психологічних чинників» [8, с. 61]. Як «багаторівневий процес, що вміщує в себе психологічну адаптацію (на рівні індивідуальної взаємодії людей), культурну адаптацію (на рівні засвоєння норм і цінностей культури) і власне соціальну, або інституціональну адаптацію (на рівні взаємодії особистості й соціальних інститутів)», трактує соціальну адаптацію І. Орленко [9, с. 151]. Особливо потрібною вона є для тимчасово переміщених осіб (ТПО), адже передбачає «зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, засвоєння ними норм, традицій і звичаїв навколишнього культурного середовища, визначення своєї рольової поведінки в ньому» [3]. Дуже важливим є узгодження самооцінки і прагнень людини, яка змінила місце проживання, з її можливостями і вимогами нового соціального середовища. І для оптимальної соціалізації в нових умовах життєдіяльності потрібною умовою є соціальна адаптація, яка передбачає не тільки прийняття особистістю панівних у суспільстві норм, але і здатність впливати на події та змінювати їх у бажаному для себе напрямку. Підсумовуючи, варто зауважити, що вищезазначені види адаптації є складовими цілісної структури процесу адаптації та не можуть існувати ізольовано один від одного.

Досліджуючи закономірності адаптації, О. Кокун звертає увагу на те, що людина може по-різному адаптаційно реагувати. Психологи виділяють такі типи адаптаційного реагування людини: «спринтер» – людина здатна витримувати дію короткочасних і сильних подразників, але не може протистояти тривалим слабким навантаженням; «стаєр» – протилежний тип реагування, коли особистість стійка до тривалого впливу слабких подразників, але не витримує дії сильних нетривалих впливів; «проміжний» тип поєднує реакції на подразники, що властиві попереднім типам реагування, але ці реакції не завжди повною мірою доповнюють одна одну [6, с. 51].

В умовах воєнного стану учасники освітнього процесу зіштовхуються з різними проблемами, які потрібно негайно вирішувати; перебувають у стресовому стані через постійні тривоги й обстріли тощо. Для вирішення цих і багатьох інших питань потрібні внутрішні ресурси, які є «ціною» адаптації. «Ціна» адаптації, на думку О. Кокун, є синонімом поняття «ціна» діяльності: «психофізіологічні витрати внутрішніх ресурсів, за рахунок яких відбувається процес пристосування. Чим успішніше людина адаптується до певних чинників своєї життєдіяльності, тим відповідно нижчою стає для неї

психофізіологічна «ціна» адаптації» [6, с. 52]. Досліджуючи показники «ціни» адаптації, А. Карпухіна та В. Розов виділяють особистісну «ціну» (у процесі пристосування відбуваються зміни в особливостях поведінки людини), суб'єктивну «ціну» (указує на психологічний комфорт чи дискомфорт) і «соматичну» ціну (психосоматичні прояви) [там само, с. 53]. «Ціна» адаптації особистості до умов воєнного стану є адекватною, якщо зберігається оптимальне співвідношення між результатами і витраченими психофізіологічними ресурсами людини.

На успіх адаптації людини впливають зовнішні та внутрішні чинники адаптування. Дослідниця Т. Кочубинська до зовнішніх чинників відносить сприятливі соціокультурні умови життєдіяльності, а до внутрішніх – особистісні характеристики, емоційні стани та способи поведінки [8, с. 33]. Якщо ж зовнішні чинники в умовах воєнного стану не сприятливі, то лише завдяки поєднанню здатності людини протистояти їм (внутрішній ресурс) та належної підтримки з боку освітнього закладу можлива успішна адаптація осіб, які зазнали травматичного впливу війни.

Зауважимо, що адаптація є активним процесом, який «може призвести як до позитивних змін (адаптованості), так і до негативних (дезаптованості)» [1, с. 142]. Адаптаційні ресурси в кожного свої і з часом вичерпуються: у людини настає апатія, байдужість до всього, небажання діяти, особистість почувається не вдоволеною собою і своїм становищем у суспільстві, не має бажання спілкуватися з іншими, самооцінка знижується, а індивідуальність розмивається. Тобто настає протилежний адаптації процес – дезадаптація. Воєнні дії, які відбуваються в нашій країні, є потужним дезадаптвальним соціальним чинником, що ускладнює відновлення учасників освітнього середовища, які перебувають у повній чи відносній безпеці (за кордоном чи на території вільної України). Так, під час війни багато людей різко змінили місце проживання й опинилися у складній життєвій ситуації без рідних, друзів, без власного житла й роботи тощо. Таким чином відбувається розрив соціально значущих відносин і дезорієнтація, що сприяє посиленню стану самотності й байдужості у людини. Дезадаптація розуміється як «порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування за хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе і свої соціальні зв'язки та міжособистісні контакти» [1, с. 142]. Дезадаптація сигналізує про порушення рівноваги в житті людини, про невідповідність життєдіяльності особистості соціокультурним вимогам. Вивчаючи дезадаптацію, Ю. Ільченко дає таку характеристику ступенів її прояву. Так, перший ступінь дезадаптації людини виникає в момент впливу дезадаптаційного чинника на особистість, і лише згодом, завдяки внутрішнім ресурсам людина відновлює свій адаптаційний потенціал. Другий ступінь дезадаптації людини настає тоді, коли організм уже не має достатніх психофізіологічних ресурсів для швидкого відновлення після впливу дезадаптаційних чинників. Третій ступінь, власне дезадаптація, «характеризується порушенням адаптаційних функцій організму в стані спокою без впливу дезадаптаційного чинника» [4]. Під час воєнного стану в учасників освітнього процесу дезадаптація виникає внаслідок постійних стресів, негативних емоційних переживань, перебування в постійній напрузі тощо. Дезадаптація зумовлює проблеми у ТПО під час входження в нову соціальну ситуацію, коли люди намагаються освоїти нову соціальну роль і набути нових навичок узаємодії та комунікації.

Для того, щоб звичайна непатологічна дезадаптація (першого ступеня), спричинена війною, не перетворилася на патологічну, потрібно вчасно надати допомогу. Не кожна ТПО може успішно адаптуватися до нових умов життя. Хтось краще і швидше адаптується, а хтось потребує допомоги, без якої не може самостійно впоратися із проблемами. Такої допомоги можуть потребувати як діти, так і дорослі, як мешканці окупованих територій, так і деокупованих, як внутрішньо переміщені особи (ВПО), так і особи, які виїхали за кордон. Тому працівники психологічної служби закладів освіти, розуміючи, з якими труднощами можуть зіткнутися учасники освітнього процесу

у процесі адаптації, звертають увагу на окремі психологічні маркери війни, які вказують на те, хто потребує посиленої уваги. Основними такими маркерами є адаптація до стресових станів, рівень життєстійкості та психологічне виснаження. Вони по-різному виявляються в людей залежно від віку, статі, рівня освіти тощо. Що стосується адаптації до стресових станів, то емоційний стан українців є дуже напруженим, і більш емоційно на складні ситуації реагують жінки. Особливо складно ВПО, які втратили роботу і житло, адже у них змінився соціальний статус, немає матеріального забезпечення й можливості активно вирішувати власні проблеми. Люди, які змінили місце проживання, почувають себе маргіналами. Вони ніби опинилися збоку, на «узбіччі» життя і чекають, коли знову будуть повноцінними людьми і зможуть жити звичним життям. Також дуже важко адаптуватися здобувачам освіти у воєнних умовах, у дітей частими є спалахи безпричинного гніву й агресії. Адже діти та молодь зазнали травмувальних чинників: це й перебування в холодних підвалах, обстріли, і переїзд в інші регіони країни чи за кордон, і розлука з близькими та рідними, і перебування в окупації та прифронтових регіонах, і втрата житла, вони могли бути свідками поранень і смерті близьких і довоколишніх людей, пережили голод і відсутність води тощо. Діти, яким довелося змінити освітній заклад один чи декілька разів (хто виїжджав і повернувся), по-різному почуваються в навчальному закладі. На це безпосередньо впливає оточення у школі чи дитсадку – ставлення педагогів, учнів та батьківської спільноти до новоприбулих. Здобувачі освіти дошкільного й молодшого шкільного віку бояться гучних звуків (особливо це стосується осіб, які перебувають(ли) на території, де ведуться активні бойові дії чи з деокупованих територій), у творчості та іграх спостерігається відображення травмувальних подій; діти середнього і старшого шкільного віку переважно драгівливі або ж у них переважає апатія, відсутній інтерес до навчання і колишніх захоплень; у молоді спостерігається страх перед майбутнім, порушення сну, виникають проблеми з пам'яттю та концентрацією уваги [10].

Під життєстійкістю розуміємо поєднання психологічної витривалості (інтерес до життя, плани на майбутнє, здатність ухвалювати рішення, відчуття себе корисним, відсутність жалкування за минулим тощо) та фізичного здоров'я (повноцінний сон, повноцінне харчування, підтримка здоров'я тощо) особистості. «Горизонт планування» в українців зараз досить низький: «45 % наразі не планують своє життя взагалі. Кількість тих, хто має плани на кілька років уперед, знизилася з 23 % до 19 %» [7]. Під час воєнного стану українці виявляють більшу психологічну життєстійкість, ніж фізичну, адже під час тривоги не можна мати повноцінний сон, а втративши роботу – повноцінно харчуватися й підтримувати здоров'я. Кращу життєстійкість мають люди, які не змінили місце проживання, повноцінно працюють і перебувають у відносній безпеці. Власний дім є важливим ресурсом життєстійкості людини. Тому більшість ТПО і ВПО прагне якнайшвидше повернутися додому, позаяк власне житло є не тільки матеріальною підтримкою, але й емоційною, що допомагає нормалізувати життя і швидше відновитися.

Проявами психологічного виснаження в людини є погані настрої, недовіра до довоколишніх, упевненість у власній безпорадності й слабкості, передчуття поганого. Психологічне виснаження виникає в умовах недостатнього сну, відсутності повноцінного відпочинку, надмірного використання емоційних ресурсів і нездатності ефективно управляти стресом. Жінки наразі почуваються більш психологічно виснаженими, ніж чоловіки, що пояснюється їх більш високою емоційною будовою.

Працівники психологічної служби закладу освіти мають звернути увагу на певні маркери поведінки, які насторожують. Залежно від віку особистості вони різняться. Також важливо пам'ятати, що діти дошкільного віку повністю залежать від батьків і дуже чутливі до їх психологічного стану. Тому варто в першу чергу звернути увагу на поведінку батьків. Назвемо основні маркери поведінки, які мають привернути увагу психологів і соціальних педагогів: це фізична втома, нездатність до відновлення; емоційне

виснаження (агресія, депресія, роздратування, тривожність тощо); зниження концентрації уваги, пам'яті, продуктивності праці; втрата інтересу до навчання, роботи, відсутність хобі тощо; зниження опірності організму до фізичних і психічних хвороб; психосоматичні розлади; відмова спілкуватися з однолітками і дорослими.

Соціально-педагогічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану реалізується завдяки діагностиці, просвітницькій і профілактичній роботі, навчальній діяльності, розвитку резильєнтності (психологічної пружності, життєстійкості), наданню психологічної допомоги, упровадженню факультативних курсів зі збереження та покращення психічного здоров'я учасників освітнього процесу.

Діагностика полягає у щоденному моніторингу психоемоційного стану дітей і дорослих з використанням спостереження і бесіди (за потреби можна використовувати опитувальники й тести). Просвітницько-інформаційна і профілактична робота може проводитися як очно, так і дистанційно з використанням вебсайту закладу, сторінок працівників психологічної служби в соціальних мережах тощо. Об'єктами навчальної діяльності передусім є батьківська й педагогічна спільноти, адже така діяльність спрямована на підвищення рівня компетентності в наданні психологічної допомоги дітям. Резильєнтність в учасників освітнього процесу можна розвивати у процесі саморефлексії та рефлексії, через дотримання режиму дня і створення оптимального освітнього середовища. Психологічна допомога має на меті стабілізувати людину після переживання травматичних подій. Можна створювати групи психологічної підтримки, проводити тренінги. Для стабілізації психоемоційного стану в батьківській і вчительській спільнотах можна проводити «Хвилинки психологічної підтримки», упроваджувати факультативи і спецкурси з психологічної культури тощо. Також працівники психологічної служби мають піклуватися і про свій стан здоров'я та власне благополуччя, адже лише той здатен надати допомогу іншим, хто фізично та емоційно сильний. Важливо пам'ятати, що без допомоги вчителів і батьківської спільноти психологи й соціальні педагоги не справляться і не зможуть допомогти у вирішенні проблем здобувачів освіти. Тому варто впливати на дитину через колектив однолітків, педагогів і батьківської спільноти. Індивідуальна робота не допоможе впоратися із проблемою. Також потрібно проводити роботу з учителями, адже вони найбільше впливають на велику аудиторію дітей і батьківську спільноту. Якщо учитель резильєнтний, то зможе допомогти й іншим учасникам освітнього процесу. Він може сприяти розвитку довіри у дітей, поваги й підтримки до школи, вчителя. Робота з батьківською спільнотою передусім полягає в налаштуванні дорослих на співпрацю з працівниками психологічної служби. Варто навчити батьків здобувачів освіти стежити за своїм психічним здоров'ям та використовувати методи і вправи для превенції психологічних проблем в умовах воєнного стану. У роботі з підлітками соціально-педагогічна підтримка ґрунтується на любові. Потрібно «лікувати» любов'ю: налаштувати дорослих (батьків і вчителів) не давати оціночні судження діям підлітків, а сприймати їх такими, які вони є. Потрібно формувати в дітей цього віку навички розпізнавання емоційних станів. Можна створити творчу групу (педагоги, батьківська спільнота і підлітки) і запрошувати спеціалістів до спілкування з тем, які цікавлять; записувати коротенькі відео, організувати клуби різного спрямування для ВПО. Варто також залучати старшокласників до волонтерської роботи в позакласній діяльності з молодшими школярами, адже активна діяльність може повернути інтерес до життя й допоможе якнайшвидше адаптуватися до нового місця проживання, розкриє внутрішній потенціал кожного та знизить рівень психологічного виснаження. Також для профілактики дезадаптації потрібно дотримуватися звичного довоєнного, графіка дня і робити повсякденні речі, які будуть нагадувати особі, що вона живе своїм життям.

Висновки. Отже, соціально-педагогічна підтримка в умовах воєнного стану надається учасникам освітнього процесу працівниками психологічної служби як оперативно, так і превентивно. Оперативна допомога надається особам, які

перебувають у складних життєвих обставинах, для виявлення й вирішення наявних проблем. Із метою профілактики виникнення та зменшення й усунення чинників ризику всім учасникам освітнього процесу надається превентивна допомога. Особливих підходів у наданні соціально-педагогічної підтримки потребують ВПО. І батьки, і діти цієї категорії мають адаптуватися до нових умов поселення, тому працівники психологічної служби можуть допомогти їм успішно адаптуватися, подолати стрес і покращити їх соціально-психологічний стан. Соціальні педагоги і психологи мають вчасно розпізнати психологічні маркери війни в учасників освітнього процесу, щоб виявити тих, хто потребує соціально-педагогічної допомоги. Такими маркерами є адаптованість до стресових станів, рівень життєстійкості, психологічне виснаження. Для успішної соціально-педагогічної підтримки учасників освітнього процесу потрібно передусім визначити їх інтереси і потреби та виявити чинники, які зумовляють дезадаптацію особистості. Для цього потрібно проводити систематичну діагностичну та корекційну роботу; налаштовувати дітей і дорослих дотримуватися режиму дня, вчити висловлювати злість і гнів, боротися зі станом завмирання від впливу війни; консультувати батьківську й учительську спільноти щодо налагодження стосунків зі здобувачами освіти, які переживають посттравматичний стрес, і надавати поради, як подолати стан екзистенційної кризи тощо.

Варто повсякчас нагадувати, що в Україні триває війна і всі учасники освітнього процесу потребують соціально-педагогічної підтримки в умовах воєнного стану, що вказує на потребу розроблення ефективних форм і методів надання соціально-педагогічної допомоги. Це має бути реалізоване в подальших наукових розвідках.

Список використаних джерел:

1. Бессараба О. Ю. Дезадаптованість як наукова категорія. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т. 1. С. 139-144.
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
3. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-42642>
4. Ильченко Ю. В. Исследование особенностей развития процесса дезадаптации человека-оператора. Экспресс-диагностика: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 05.13.09 / Ин-т кибернетики им. В. М. Глушкова АН УССР. Киев, 1991. 16 с.
5. Козирев М. П. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 352 с.
6. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ: Міленіум, 2004. 265 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/1513/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BD_%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80_04.pdf
7. Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_t_a_kra_nu_p_dsumki_roku.html
8. Кочубинська Т. М. Особливості взаємозв'язку Я-концепції і соціально-психологічної адаптації до мирного життя учасників операції об'єднаних сил: дис. ... д-ра філософії: 053 / Вінницький держ. пед. ун-т. ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2021. 217 с.
9. Орленко І. М. Детермінанти соціальної дезадаптації особистості в сучасному українському суспільстві: дис. ... д-ра філософії: 033 / Держ. заклад «Південноукраїнський нац. пед. ун-т. ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2021. 231 с.
10. Проблеми українських дітей під час війни (27 січня – 1 лютого 2023). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_j_anuary_27-february_1_2023.html

References:

1. Bessaraba, O. Yu. (2019). Dezadaptovanist yak naukova katehoriia [Maladaptation as a scientific category]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*, 1(1), 139-144 [in Ukrainian].
2. Zvierievoi, I. D. (2012). *Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery* [Encyclopaedia for specialists in the social sphere]. Kyiv, Simferopol: Universum [in Ukrainian].

3. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-42642> [in Ukrainian].
4. Ilchenko, Iu. V. (1991). *Issledovanie osobennosti razvitiia protcessa dezadaptatsii cheloveka-operatora. Ekspres-diagnostika* [Study of the developmental features of the process of maladaptation of a human operator. Express diagnostics]. (Extended abstract of Candidate's thesis). V. M. Glushkov Institute of Cybernetics of Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Kiev [in Russian].
5. Kozyriev, M. P. (2020). *Sotsialna pedahohika* [Social Pedagogy]. Lviv: [in Ukrainian].
6. Kokun, O. M. (2004). *Optimizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykhoфизиологичныи аспект zabezpechennia diialnosti* [Optimizing a person's adaptive capabilities: the psychophysiological aspect of ensuring activity]. Kyiv: Milenium. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/1513/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BD%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80_04.pdf [in Ukrainian].
7. Kompleksne doslidzhennia: yak viina zminyla mene ta krainu. Pidsumky roku [Comprehensive Study: How the War Changed Me and the Country. Results of the year]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_t_a_kra_nu_p_dsumki_roku.html [in Ukrainian].
8. Kochubynska, T. M. (2021). *Osoblyvosti vzaiemozviazku Ya-kontseptsii i sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii do myrnoho zhyttia uchasnykiv operatsii obiednanykh syl* [Peculiarities of the relationship between the self-concept and the socio-psychological adaptation to the peaceful life of the participants of the joint forces operation]. (Doctor's thesis). Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Vinnytsia [in Ukrainian].
9. Orlenko, I. M. (2021). *Determinanty sotsialnoi dezadaptatsii osobystosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi* [Determinants of social maladjustment of personality in modern Ukrainian society]. (Candidate's thesis). K. D. Ushinsky South Ukrainian State Pedagogical University. Odesa [in Ukrainian].
10. Problemy ukrainskykh ditei pid chas viiny (27 sichnia – 1 liutoho 2023) [Problems of Ukrainian children during the war (January 27 - February 1, 2023)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_j_anuary_27-february_1_2023.html [in Ukrainian].

Deresh V. S.,

orcid.org/0000-0003-3740-7288

SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT OF PARTICIPANTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

The relevance of the problem of socio-pedagogical support of participants in the educational process in the conditions of martial law has been substantiated in the article. It is determined that during the war, the ability of the individual to adapt psychologically to the living environment is important. The characteristic features of psychological and social adaptation have been revealed and the types of human adaptive response have been characterized. Indicators of the "price" of adaptation, external and internal factors of adaptation have been considered.

The process of maladaptation of the participants of the educational process in the conditions of martial law has been characterized. It is found that the maladaptation of the personality signals a violation of the balance in a person's life, the inconsistency of the individual's life activity with socio-cultural requirements.

Three degrees of manifestation of maladaptation have been analyzed. The first degree of maladaptation occurs when a maladaptive factor affects a person, but a person quickly recovers his/her adaptive potential. The second degree of maladaptation occurs when the body no longer has sufficient psychophysiological resources for rapid recovery after exposure to maladaptive factors. The third degree, actual maladaptation, when the maladaptive factor is absent, but the adaptive functions of the body at rest are impaired in a person. Separate psychological markers of war have been considered: adaptation to stressful conditions, level of vitality and psychological exhaustion. Markers that are alarming and should attract the attention of psychologists and social pedagogues have been identified. They are physical fatigue, inability to recover; emotional exhaustion (aggression, depression, irritation, anxiety, etc.); decrease in attention concentration, memory, work productivity; loss of interest in education, work, lack

of hobbies, etc.; reduction of the body's resistance to physical and mental illnesses; psychosomatic disorders; refusal to communicate with peers and adults. The main directions and forms of socio-pedagogical support of the participants of the educational process in the conditions of martial law have been outlined.

Key words: socio-pedagogical support, participants in the educational process, martial law, socialization, adaptation, maladaptation, psychological markers of war, resilience and psychological exhaustion.

Дата надходження статті: 28.04.2023 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Примакова В. В.